

Population Deportation and Sasanian Economic Transformation: Labor, Trade, and Taxation

Mahsa Mahjoob Shishegari¹, Kolsoum Ghazanfari²

1. M.A. Graduate, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: mahsamahjub7@gmail.com

2. Corresponding Author: Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: k.ghazanfari@ut.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Article History: 10, May, 2025 In Revised Form: 22, May, 2025 Accepted: 25, May, 2025 Published Online: 20, September, 2025 Keywords: Sasanian Empire, population displacement, economy, taxation system, trade, labor force.	During the Sasanian period, population movements-including wartime captives and state-organized resettlements-played an important role in shaping the empire's economic development and revenue system. This study examines the relationship between these movements and the economic and fiscal structure of the Sasanian Empire. It seeks to answer the question of how such migrations contributed to changes in the composition of the labor force, the expansion of trade networks, and the consolidation of the Sasanian tax system. The study takes a qualitative approach through the interpretation of historical sources. A wide range of sources is used, including Sasanian inscriptions, Pahlavi texts, Roman-Byzantine, Armenian, and Syriac sources, as well as historiographies from the Islamic period. The evidence suggests that by relocating populations to agricultural, strategic, and commercial regions, the Sasanian state not only secured a labor force for production and trade, but also created favorable conditions for regular taxation, strengthened central authority, and increased economic productivity. These population transfers also contributed to the dynamism of trade routes and the growth of new economic centers. The results indicate that population transfer was one of the Sasanian government's strategic tools for implementing economic policy, managing human resources, and ensuring stable state revenues.

Cite this The Author(s): Mahjoob Shishegari, M., Ghazanfari, K., (2025). Population Deportation and Sasanian Economic Transformation: Labor, Trade, and Taxation: Historical Sciences Studies, Vol.17, No 1, Serial No.39 –Spring- Summer, (245-271)- DOI: [10.22059/jhss.2025.395061.473806](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.395061.473806)

Publisher: University of Tehran Press

https://jhss.ut.ac.ir/article_104092.html?lang=en

1. Introduction

In the Sasanian period, population relocations—whether through the transfer of war captives or organized governmental migrations—constituted a central policy aimed at advancing economic development, state revenue, and administrative efficiency. These relocations played a decisive role in shaping the economic structure of the empire, particularly in agriculture, urban development, trade, and taxation.

The present study examines how the Sasanian rulers strategically used population movements to consolidate resources, mobilize labor, and expand the tax base, highlighting the direct link between demographic policies and economic growth. By relocating skilled and unskilled populations to areas under royal control, the Sasanians could both cultivate previously underutilized lands and establish new urban centers that functioned as hubs for trade, production, and taxation.

The redistribution of populations facilitated the implementation of agricultural reforms, construction of irrigation networks, roads, and bridges, and the creation of cities such as Gundeshapur, Bishapur, and Weh-Antiyukh-Khosrow. These cities not only served as administrative and military centers but also as sources of fiscal revenue, enabling the central government to increase tax collection efficiency and strengthen economic oversight.

In particular, fertile regions such as the Shushān plain were critical in generating state income. The Sasanians implemented large-scale projects including qanats, dams, and roads, which were carried out using the expertise of relocated populations, including engineers, craftsmen, and other skilled laborers, often drawn from war captives of Roman and other origins. The presence of these specialized labor groups accelerated urbanization and agricultural productivity, directly contributing to higher yields and increased land taxes. Moreover, the strategic settlement of foreign artisans, merchants, and farmers in new cities ensured the emergence of diverse economic activities and strengthened the fiscal foundation of the Sasanian state.

Taxation policies were closely intertwined with these population movements. By concentrating relocated populations in areas under direct royal control, the government could enforce tax regulations more effectively and ensure regular revenue flows. Agricultural and industrial outputs from these settlements not only bolstered the empire's finances but also reinforced the central authority's capacity to maintain economic and political stability. Evidence suggests that Sasanian rulers, particularly in the early period, viewed population transfers as both a means to enhance the tax base and a mechanism to support large-scale economic projects without the prohibitive costs that would have arisen from relying solely on local labor. In certain cases, the administration even imposed higher tax obligations on relocated communities to meet fiscal demands, particularly during periods of military campaigns, demonstrating the direct connection between demographic strategies and state revenue.

Overall, the relocation of populations during the Sasanian era was a multifaceted economic policy designed to optimize labor distribution, enhance agricultural and urban productivity, and increase fiscal income. These measures underscore the central role of population management in Sasanian economic planning and reveal how the state integrated demographic strategies with infrastructural, agricultural, and fiscal policies to consolidate imperial power.

and ensure long-term economic sustainability. The study illustrates that population relocation was not merely a political or military tool but a deliberate economic strategy that underpinned the empire's prosperity and administrative cohesion.

جابه‌جایی‌های جمعیتی و تحولات اقتصادی در دوره ساسانی: نیروی کار، تجارت و نظام مالیاتی

مهسا محبوب شیشه‌گری^۱، کلثوم غضنفری^{۲✉}

mahsamahjub7@gmail.com

k.ghazanfari@ut.ac.ir

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۲۱

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۳/۰۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۳/۰۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۶/۳۰

واژه‌های کلیدی:

شاهنشاهی ساسانی،

جابه‌جایی جمعیتی،

اقتصاد، نظام مالیاتی،

تجارت، نیروی کار.

در دوره ساسانی، جابه‌جایی‌های جمعیتی—اعم از اسیران جنگی و کوچ‌های سازمان‌یافته حکومتی—نقش چشمگیری در تحولات اقتصادی و ساماندهی نظام درآمدی این شاهنشاهی ایفا می‌کرد. پژوهش حاضر با هدف بررسی رابطه این جابه‌جایی‌ها با ساختار اقتصادی و مالی دوره ساسانی انجام شده و به دنبال پاسخ به این پرسش است که جابه‌جایی‌های جمعیتی چگونه موجب تحول در ترکیب نیروی کار، گسترش شبکه‌های تجاری، و انسجام بخشی به نظام مالیاتی دولت ساسانی شده‌اند. روش پژوهش، تحلیل کیفی با رویکرد تفسیر منابع تاریخی است. در این راستا از مجموعه‌ای متنوع از منابع از جمله کتیبه‌های عصر ساسانی، متون پهلوی، متون رومی-بیزانسی، ارمنی، سریانی و همچنین تاریخنگاری‌های دوره اسلامی بهره گرفته شده است. بر اساس شواهد دولت ساسانی با کوچاندن جمعیت‌ها به نواحی کشاورزی، راهبردی و تجاری، نه تنها نیروی کار لازم برای تولید و بازرگانی را تأمین می‌کرد، بلکه با اسکان هدفمند آنان، زمینه را برای دریافت منظم مالیات، تثبیت قدرت مرکزی و افزایش بهره‌وری اقتصادی فراهم می‌ساخت. این جابه‌جایی‌ها موجب پویایی مسیرهای بازرگانی و رشد مراکز اقتصادی جدید می‌شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که جابه‌جایی جمعیتی یکی از ابزارهای راهبردی حکومت ساسانی در پیشبرد سیاست‌های اقتصادی، مدیریت منابع انسانی و تضمین درآمد پایدار برای حکومت بوده است.

استناد: محبوب شیشه‌گری، مهسا، غضنفری، کلثوم: (۱۴۰۴). جابه‌جایی‌های جمعیتی و تحولات اقتصادی در دوره ساسانی: نیروی کار، تجارت و نظام مالیاتی: پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۳۹- (۲۴۵-۲۷۱).

DOI: 10.22059/jhss.2025.395061.473806

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

https://jhss.ut.ac.ir/article_104092.html?lang=en

۱. مقدمه

جابه‌جایی جمعیتی همواره به‌عنوان یکی از ابزارهای راهبردی حکومت‌ها در طول تاریخ برای تحقق اهداف سیاسی، نظامی و اقتصادی مورد استفاده قرار گرفته است. شواهد بازمانده از دوره ساسانی نشان از وجود این پدیده در این عصر است که به‌ویژه در پیوند با تحولات اقتصادی و نظام مالیاتی، نقش بسزایی در شکل‌دهی به ساختار قدرت و رونق اقتصادی ایفا کرد. پژوهش حاضر با تمرکز بر دوره ساسانی، به بررسی جابه‌جایی‌های جمعیتی این عصر و تأثیرات آن می‌پردازد. منابع تاریخی، به‌ویژه متون اسلامی، رومی، ارمنی و سریانی، گزارش‌هایی درباره انتقال گروه‌هایی از مردم به دست پادشاهان ساسانی مانند شاپور یکم و خسرو انوشیروان ارائه کرده‌اند. این نقل و انتقالات، که گاه در قالب تبعید، اسارت یا کوچ اجباری صورت می‌گرفت، بخشی از سیاست‌های نظامی یا امنیتی حکومت به نظر می‌رسند. اما پرسشی که در این میان مطرح می‌شود آن است که آیا این جابه‌جایی‌ها تنها در خدمت اهداف سیاسی و نظامی بودند، یا انگیزه‌های اقتصادی نیز در شکل‌گیری و جهت‌دهی به این سیاست‌ها نقش داشته‌اند؟

با توجه به جایگاه حکومت ساسانی در مدیریت منابع و سامان‌دهی نواحی مختلف، بررسی امکان بهره‌گیری از نیروی انسانی منتقل‌شده در حوزه‌هایی چون کشاورزی، صنعت، تجارت، می‌تواند چشم‌انداز تازه‌ای از سیاست‌های جمعیتی حکومت ساسانی ارائه دهد.

مدخل «کوچ اجباری» نوشته علیرضا شاهپور شهبازی و کتنهوفن در دانشنامه ایرانیکا (Kettenhofen & Shahbazi, 1994)، به‌طور مختصر به تبعیدها و کوچ‌های اجباری در چهار دوره تاریخی، از جمله عصر اشکانی و ساسانی، می‌پردازد. در بخش مربوط به ساسانیان، با استناد به منابع اسلامی، رومی، ارمنی و سریانی، به طور کلی به جابه‌جایی‌ها اشاره شده است. با توجه به ماهیت توصیفی مدخل‌های دانشنامه‌ای این نوشته تحلیلی از، پیامدهای اقتصادی این جابه‌جایی‌ها ارائه نمی‌دهد. پژوهش حاضر با پر کردن خلأهای موجود در تحلیل‌های اقتصادی مرتبط با این پدیده، گامی به سوی درک بیشتر از پیچیدگی‌های نظام حکمرانی ساسانیان بر می‌دارد. در کتاب روم و ایران در دوران متأخر باستان نوشته دیگناس و وینتر (Dignas & Winter, 2007) به بررسی مناسبات ایران و روم از قرن سوم تا هفتم میلادی پرداخته شده است. فصل نهم کتاب به تبادل اطلاعات میان شرق و غرب اختصاص دارد و در بخشی از آن، به‌طور مختصر به اخراج و اسکان رومیان در ایران اشاره شده است. هر چند در این اثر داده‌های مفیدی ارائه شده، اما بیشتر بر ابعاد سیاسی جابه‌جایی تمرکز دارد و به پیامدهای اقتصادی آنها نمی‌پردازد. وجه تمایز، پژوهش حاضر با کتاب یادشده این است که با رویکردی اقتصادی، به بررسی مستقل پیامدهای مالی و ساختاری جابه‌جایی‌های جمعیتی در دوره ساسانی می‌پردازد. محمودآبادی و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهشی به بررسی نقش و تأثیرگذاری گروه‌های تبعیدی و جابه‌جاشده در عصر ساسانیان پرداخته‌اند. تمرکز این تحقیق بیشتر بر دوره‌های شاپور یکم، شاپور ذوالکُتاف و

خسرو انوشیروان است و نویسندگان تلاش کرده‌اند نقش گروه‌های تبعیدی را عمدتاً در عمران، آبادانی و هنر مورد توجه قرار داده است.

۲. روند جابه‌جایی‌های جمعیتی

اردشیر بابکان، بنیان‌گذار سلسله ساسانی، در روند تثبیت و گسترش حکومت خود، به ساخت شهرهای متعدد مبادرت ورزید که بسیاری از آن‌ها به نام او منسوب‌اند. بر اساس گزارش منابعی مانند طبری و حمزه اصفهانی، حدود هشت تا ده شهر با نام اردشیر پیوند دارند که از آن جمله می‌توان به اردشیر خوره (فیروزآباد)، رام اردشیر، به اردشیر و بُذارشیر اشاره کرد (طبری، ۱۳۸۷: ۴۱/۲). حمزه اصفهانی، ۱۹۶۱: ۳۷-۳۸). اگرچه منابع اشاره مستقیمی به انتقال‌های جمعیتی گسترده در این دوره ندارند، اما برخی شواهد پراکنده، به‌ویژه در گزارش یاقوت حموی، حاکی از نوعی جابه‌جایی جمعیت است؛ از جمله انتقال قبیله اُزد به عمان برای تقویت نیروی دریایی ارتش ساسانی (۱۹۹۵: ۱۲۲/۵). همچنین، فردوسی از پرجمعیت شدن خوزیان در عصر اردشیر سخن گفته که می‌تواند نشانه‌ای از مهاجرت یا انتقال جمعیت به این منطقه باشد (ج۶: ابیات ۶۳۵-۶۳۷). در کنار این‌ها، پیروزی‌های نظامی اردشیر، به‌ویژه پس از شکست آخرین شاه اشکانی، موجب تحرکات جمعیتی و مهاجرت‌هایی شد که عمدتاً در نواحی میان‌رودان و جنوب عراق رخ داد. از جمله، مهاجرت گروهی از تنوخیان به شام و مرزهای روم را می‌توان ناشی از ناپایداری سیاسی و تغییر قدرت دانست (طبری، ۱۳۸۷: ۴۲/۲، حمزه اصفهانی، ۱۹۶۱: ۷۴، یعقوبی، ۲۰۶/۱، مسعودی، ۱۴۰۹: ۱۰۲/۲).

در پی فتوحات شاپور یکم ساسانی در نبردهای سه‌گانه با رومیان، موج گسترده‌ای از جابه‌جایی‌های جمعیتی رخ داد (نک. فرای، ۱۳۹۶: ۴۷۷). شاپور در کتیبه‌ای که بر دیوار کعبه زردشت در نقش‌رستم^۱ (۱) به یادگار گذاشته بیان می‌کند، اگرچه قیصر والریان با سپاهی هفتاد هزار نفری به مقابله با وی پرداخت لیکن به هزیمت سختی دچار آمد و به همراه رئیس گارد، ساتورها و افسران اسیر و به پارس فرستاده شد (عریان، ۱۳۹۲: ۴۸؛ Springling, 1953: 16). نه‌تنها والریانوس و سران قشونش بلکه تعداد قابل ملاحظه‌ای اسیر رومی (انیرانی) از ۳۶ استان سوری به مناطق داخلی ایران‌شهر کوچ داده شد و در پارس، پارت، خوزستان و آسورستان و شهرهایی که اردشیر بابکان برآورده بود، ساکن شدند (Henning, 1939: 833-834) زوسیموس در کتاب *تاریخ قیصران روم* از حمله شاپور به انطاکیه خبر می‌دهد و ضمن آن بیان می‌کند که سپاهیان شاپور ساکنان آن منطقه را از دم تیغ گذراند و باقی‌مانده ساکنان را اسیر کرد و با خود برد (Zosimus, 1814: 16). همچنین اوتیخویس (سعید ابن بطریق) مورخ مسیحی از اسارت اهالی شهر نصیبین یاد کرده است (سعید بن بطریق، ۱۹۰۵: ۱۰۹-۱۱۰). زونارس مورخ بیزانسی آورده که اسیران شاپور یکم در مسیر خود از انطاکیه، شهرهای کیلیکیه و قیصریه در کاپادوکیه فقط اندک غذایی می‌خوردند و مانند

حیوانات به هر جا آب بود رانده می‌شدند و تنها اجازه داشتند یک بار در روز آب بنوشند تا مجبور نباشند برای اسیران آب به همراه ببرند (Zonaras, 2009:15-23).

در *رویدادنامه* سرعت بیان شده، هنگامی که شاپور به روم تاخت اسیران بی‌شماری به همراه برد و آنان را در عراق، خوزستان و پارس و شهرهایی که اردشیر، پدرش، بنیاد نهاده بود، استقرار داد. همچنین در اثر مذکور آمده است که سه شهر جدید به نام‌های شاد شاپور، دیر محراق (دیما)^۱ در میشان، و گندی شاپور در خوزستان بنیان نهاده شد و بخشی از اسیران در این سه شهر مستقر شدند (Wood, 2013:91-92, Dignas & Winter, 2007:25). انتقال اسرا به شهر گندی‌شاپور مورد تأیید منابع دوره اسلامی نیز می‌باشد (طبری، ۱۳۸۷: ۴۷/۲، یعقوبی، ۱۵۹۱/۱، دینوری: ۱۳۶۸: ۳۶، ثعالی، ۱۳۸۵: ۲۳۵، فردوسی، ج ۶، ابیات، ۸۹-۹۰، ۲۴۸). شهر دیگر بیشاپور یا بی‌شاهپور^۲ «[شهر] خداوندگار شاهپور» بود که بنا بر متن *شهرستان‌های ایران‌شهر* «وه شاهپور» در فارس (کازرون امروزی) ملک دیگری بود که اسیران رومی را در آن به کار واداشته و جای دادند (شهرستان‌های ایران‌شهر، ۱۳۸۸: بند ۴۳، گیرشمن، ۱۳۷۸: ۲۸۷-۲۸۸). (Keall, 1990:25 287-289).

با آغاز سلطنت شاپور دوم و جنگ‌های مکرر با اعراب، سیاست‌های جا به جایی جمعیتی دوباره فعال شد. تقریباً همه مورخان دوره اسلامی هم‌سخن هستند که در دوره هرمزد دوم و خردسالی شاپور، اعراب مجاور سرحدات ایران از ضعف کشور استفاده کرده و به غرب و جنوب غربی ایران‌شهر تاخته و آن مناطق را مورد دستبرد و غارت گسترده قرار دادند. اینان گروه‌هایی از اعراب بحرین، عبدالقیس (۱) و عرب کاظمه (۲) بودند که به اردشیر خوره و سواحل خلیج فارس وارد شده و آن مناطق را چپاول کردند (دینوری، ۱۳۶۸: ۴۸، طبری، ۱۳۸۷: ۵۵/۲، مسعودی، ۱۴۰۹: ج ۱: ۲۷۰-۲۸۹، ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۱۲۱، ابن اثیر، ۳۹۳/۱، یعقوبی، ۱۳۸۵: ۱۶۲/۱، گردیزی، ۱۳۶۳: ۷۱). بندهشن نیز حملات این اعراب را به حواشی رود کارون تأیید می‌کند (فصل ۱۸، بند ۲۱۵). گروه دیگر از اعراب که سرحدات ایران‌شهر را مورد تهدید قرار داده بودند، ایاد نام داشتند، این قبیله بر حسب روایات عربی، پیش از این در تهمامه می‌زیسته‌اند ولی به سبب کشمکشی که میان آنها با قبیله ربیعیه و مضر روی داد از تهمامه به سرزمین‌های مجاور مرزهای ایران حرکت کرده و در نزدیکی حیره منزل یافتند گویا این گروه بر قسمتی از حیره هجوم برده و توانسته بودند بر آن مسلط شوند (مسعودی، ۱۴۰۹: ۱/۱، ۲۸۴: کحاله، ۱۴۱۴: ۵۳/۱، محمدی ملایری، ۱۳۸۱: ۲۰۸/۱). در این زمان بخش بزرگی از میان‌رودان و ثغور غربی آبادان به زیر کشت رفته بود و به همین سبب هم کرانه‌های باختری ایران‌شهر برای اعراب بدوی شام و شمال عربستان که تهیدست و محتاج به غله بودند، فراخ نعمت و طعمه چشمگیر بود (اذرنوش، ۱۳۷۴: ۹). حملات این اقوام خطوط بازرگانی ایران و هند را که اردشیر و شاپور استوار نموده بودند به خطر انداخت (دریایی، ۱۳۹۰: ۵۰۳-۵۰۴). به همین سبب شاپور در نخستین اقدام در

1. Dayr Mēkrāq

2. Bay-Šāpūr

صدد مقابله با آنان برآمد و با استفاده از ناوگانی به اعراب احساء (۳) هجوم برد و بسیاری از آنان را از دم تیغ گذرانید. وی احشام و اغنام عرب‌ها را گرفت و به هر چاهی که گذشت آن را پر نمود و بسیاری از آنان را به اسارت گرفت (طبری، ۱۳۸۷: ۵۶/۲، ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۹۱). در نتیجه حملات شاپور، شماری از قبایل عرب از جمله ایاد از میان‌رودان به غرب و سرزمین‌های متعلق به روم شرقی مهاجرت کردند و در آن مناطق ساکن شدند (پیگولاسکایا، ۱۳۷۲: ۸۳) و شماری دیگر از شاپور زینهار خواسته و شاپور با آنها سازش نمود و اسرا و جماعتی را که از اینان باقی‌مانده بود در مناطقی سکنی داد (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۱۹۱). گروهی از بنی تغلب را در داریزین (۴) مستقر کرد و بنی عبدالقیس و جمعی از قبایل تمیم را در هجر اسکان داد و بنی بکرین وائل را به کرمان برد که بکران نام گرفتند و بنی حنظله را به رملیه (۵) اهواز برد. گروهی را نیز در توج (۶) اسکان داد و اعراب را مجبور کرد تا در سرزمین سواد شهری ساختند و آن را «بزرگ شاپور» (۷) نامید (ثعالی، ۱۳۸۵: ۲۵۲، طبری، ۱۳۸۷: ۵۷، ابن خلدون، ۱۴۰۸: ۲/۲۹۴، ابن بلخی، ۱۳۸۷: ۱۹۱-۱۹۲) و بنا بر گفته ثعالی رؤسای اعراب را در «پیروز شاپور» مستقر کرد (همان).

گزارش‌های موجود دیگر در مورد اسکان‌های اجباری دوره شاپور به جنگ‌های گسترده وی با رومیان مربوط می‌شود. (۸) از گزارش آمیانوس مارسلینوس پی می‌بریم که در پی حملات متعدد شاهنشاه ساسانی به میان‌رودان، علاوه بر آنکه شمار بسیاری از ساکنان شهرها و دژها به هلاکت رسیدند، تعداد کثیری از مردمان از مناطق بیت زبدی (Ammianus Marcellinus, 1887: 20.7.15)،^۱ دژ بوسان (رمان) (Ibid, 18.10.2) زیاتا (از گیل) (Ibid, 19.6.2)،^۲ آمیدا (Ibid, 19.9.2)،^۳ سنجار (Ibid, 20) (6.7-8) به اسیری گرفته شدند. آمیانوس می‌گوید پس از تسخیر استحکامات زیاتا هزاران نفر زن و مرد که بدان‌جا پناه برده بودند، به بردگی گرفته شدند اما اشاره‌ای به مکان انتقال آنها نمی‌کند (Ibid, 19.6.1-3). همچنین در محاصره سنجار تعداد کمی از اهالی شهر کشته شدند و باقی به اسارت گرفته شده و به دورترین مناطق ایران فرستاده شدند (Ibid, 20.6.7-8). یعقوب ادسایی اطلاع می‌دهد شاپور از نصیبین و از تمام سرزمین‌های میان دو رود اسیر گرفته و با خویشان برد (Brooks, 1899: 310). او نیز اشاره‌ای به مناطقی که اسرا بدان‌جا منتقل شدند، نمی‌کند. در *شهادت نامه اسیران بیت زبدی* تعداد اسرای این دژ ۹۰۰۰ نفر اعلام شده است (باوندپور، ۱۳۶۰: ۱۳۸۹). در کتاب سوزمنوس به ۲۵۰ تن از روحانیون مسیحی اسیر شده از بیت زبدی اشاره رفته (Sozomen, 1855: 1, XIII). با توجه به این گزارش‌ها تعداد اسرا باید زیاد بوده باشد. تئوفیلاکت از انتقال اسرای آمد به دژی به نام گیلیگردون^۵ در ناحیه‌ای موسوم به بیضاء در

1. Bēt Zabdai

2. Reman/Busan

3. Ziata/Eğil

4. Singara/Senjār

5. Giligerdon

نزدیکی گندی‌شاپور خبر می‌دهد که موفق به کشتن نگهبان دژ و فرار شدند و به خاک روم بازگشتند (۱۳۹۷: ۱۵۱-۱۵۲).

داده‌های بیشتر پیرامون مکان‌هایی را که اسرا بدان‌جا منتقل شدند، باید در آثار مورخان دوره اسلامی جست. طبری از انتقال اسرا به ایران-خوره-شاپور، شهر جدیدی که شاپور به جای شهر شوش ساخته بود و ایران-شهر-شاپور اطلاع می‌دهد (طبری، ۱۳۸۷: ۵۸/۲، حمزه اصفهانی، ۱۹۶۱: ۶۱). حمزه از جابه‌جایی آنان به شهری به نام حدیثه که به گفته یاقوت در چند فرسخی انبار است خبر می‌دهد (حمزه اصفهانی، همان: ۴۲، یاقوت: ۱۹۹۵: ۲۳۰/۲). ثعالبی از انتقال اسرای آمد، سنجار و طوانه به شوش و شوشتر خبر می‌دهد (۱۳۸۵: ۲۵۲). مسعودی نیز از این دو شهر به‌عنوان محل اسکان اسرا نام برده است (۱۴۰۹: ۲۸۴/۱).

خبر دیگر پیرامون انتقال مردم که در تواریخ مدام تکرار می‌شود خبر کوچ مردم نصیبین است. مردم نصیبین پس از سقوط این شهر و تسلیم آن به شاپور (۳۶۳م) به اطراف و اکناف مهاجرت کردند و پناه جستند (ابن خلدون، ۱۹۸۸، ۲/۲۵۴، ابن عربی، ۱۹۹۲: ۸۲-۸۳). آمیانوس این واقعه را با جزئیات توصیف کرده است:

«بینسس^۱ یکی از برجستگان پارسی بنا بر دستور شاهنشاه از یوویانوس^۲ خواست که به وعده خویش عمل نماید، او با اجازه امپراتور به شهر نصیبین وارد شد و با برافراشتن بیرق کشور خویش مهاجرت اسفبار از محل زندگی خویش را به مردمان ساکن آنجا اعلام کرد. بی‌درنگ به سکنه حکم شد منازل خویش را تخلیه نمایند و بروند. اهالی به دلیل استیصال دست به دامان امپراتور شده و تمنا کردند که مجبور به عزیمت از خانه‌های خویش نشوند. اظهار نمودند خودشان بدون استفاده از منابع عمومی، برای تهیه تدارکات و سربازخانه، از شهر خویش با اعتماد کامل حفظ و حراست خواهند کرد هم اشراف و هم عامه مردم در این تضرع مشارکت داشتند اما سخنان و تضرع آنان بی‌فایده بود. یوویانوس حکم داد ظرف سه روز تمام سکنه باید از شهر خارج شوند و مردانی مأمور تخلیه شهر شدند و امر شد اگر شخصی در انجام این امر تعلل ورزد به قتل رسد ... جاده‌ها آکنده از جمعیت بود و هرکس جهتی را پیش گرفت و رفت. یک عده چشم از قسمت اعظم اسباب و اثاثیه خود پوشیده و فقط آن چیز را که توان حملش را داشتند به همراه خود برداشتند و مابقی به دلیل فقدان وسائل نقلیه بر جای ماند» (Ammianus Marcellinus, 1877: 25.9.1-5).

مالالاس در این رابطه می‌گوید یوویانوس پس از بستن قرارداد صلح با شاپور، نصیبین، سنجار و شهرهای دیگری را به ایرانیان واگذار کرد و حصار شهر آمد را محکم کرد و ساکنان نصیبین را در آنجا سکنی داد و حتی این شهر را نصیبین نامید (Malalas, VIII-XVIII, 1940, 13, 1-2).

1. Bineses

2. Jovian

زوسیموس نیز از مهاجرت مردم نصیبین به آمد و دیگر شهرها خبر می‌دهد (Zosimus, 1814:92). گفته می‌شود شاپور پس از این، ۱۲۰۰۰ نفر از خاندان‌های خوب پارس و اسپهان را به نصیبین انتقال داد و در آنجا مستقر کرد (طبری، ۱۳۸۷: ۶۰/۲؛ دینوری، ۱۳۶۸: ۵۰؛ ابن اثیر: ۱۳۸۵: ۳۹۵/۱). نولدکه معتقد است اگرچه این رقم مبالغه‌آمیز است ولی وضع مردم نصیبین در زمان‌های بعدی حاکی از وجود عده زیادی ایرانی خالص در آنجاست و از سوی دیگر بی‌علت نیست که ایرانیان من جمله شاهنامه از جنگ‌های بیست و پنج ساله با روم، تنها فتح مجدد نصیبین را در خاطر داشته‌اند (نولدکه، ۱۳۷۸: ۹۴).

گزارش‌های بعدی مربوط می‌شود به ارمنستان، ماجرا از این قرار بود که در ۳۰۱م. مقارن با پادشاهی تیرداد سوم (۳۳۰-۲۸۸)، مسیحیت به‌عنوان مذهب رسمی حکومت، در ارمنستان مورد پذیرش قرار گرفت. از سوی دیگر در ۳۱۳م به موجب فرمان میلان کنستانتین مسیحیت را به‌عنوان دین رسمی یا آزاد در امپراتوری روم به رسمیت شناخت. اشتراک دین در ارمنستان و روم، منازعه ایران و روم را شدت بخشید، به همین سبب کوششی برای زردشتی کردن ارمنستان از سوی شاپور دوم صورت گرفت (لانگ، ۱۳۸۹: ۶۳۰/۳-۶۳۲). همچنین پس از پیمان صلح شاپور دوم و یوویانوس (۹) ارمنستان و گرجستان تحت نفوذ دولت ساسانی قرار گرفت و رومیان متعهد شدند که تحت هیچ شرایطی از ارمنستان حمایت نکنند، در پی این پیمان، آرشاک دوم (۳۵۰-۳۶۷) پادشاه ارمنستان را که -در لشکرکشی یولیانوس علیه شاپور جانب رومیان را گرفته بود - اسیر و در دژ فراموشی (آنهوش) در خوزستان زندانی شد. شاپور دوم در ۳۶۲م. به شهرهای ارمنستان تاخت و به هرکجا رسید ویرانی بسیار نمود (موسی خورنی، ۱۳۸۰: ۳۴/۴-۳۵، کریستن‌سن، ۱۳۹۰: ۱۷۳، پاسدرماجیان، ۱۳۶۶: ۱۲۵-۱۲۶). پلوتوس بوزند، مورخ ارمنی ضمن شرح این لشکرکشی‌ها از اسرای شهرهای ارمنستان خبر می‌دهد. در این تهاجمات شهر آرتاشاد^۲ ویران گردید و از آن ۹۰۰۰ خانوار یهودی و ۴۰۰۰ خانوار ارمنی به اسارت گرفته شدند (P'awstos Buzand, 1989:4/55).

پلوتوس درباره تسخیر این شهر داستان جالب توجهی نقل کرده است:

«آنها [ایرانیان] اسیران گرفته شده از شهرها را در یک مکان جمع کردند و از روی پل عبور دادند. سپس شروع به شمردن اسیران نموده و آنان را در گروه‌هایی دسته‌بندی کردند. فرمانده سپاه ایران به زویت^۳ کشیش شهر آرتاشاد رو کرده و گفت: صف اسیران را رها کن و به هر کجا دوست داری برو. اما کشیش زویت با این امر مخالفت کرد و گفت: هرکجا که گله را می‌برید می‌بایست چوپان را هم ببرید. زیرا برای چوپان ناشدنی است که گله خود را رها کند بلکه می‌بایست جانش را نیز برای گوسفندانش بگذارد

«(Ibid)

- 1 . Aršak II
2. Artasat
- 3 . Zuit

به جز آرتاشاد، از شهر واغارشاپاد^۱ ۱۹۰۰۰ خانوار، از شهر یروانداشاد^۲ ۲۰۰۰۰ خانوار ارمنی و ۳۰۰۰۰ خانوار یهودی، از زارهاوان^۳ در باگروند ۵۰۰۰ ارمنی و ۸۰۰۰ خانوار یهودی، از زاریشاد^۴ ۱۴۰۰۰ خانوار یهودی ۱۰۰۰۰ خانوار ارمنی، از وان^۵ ۵۰۰۰ خانوار ارمنی و ۱۸۰۰۰ خانوار یهودی، از ناکسچاوان^۶ ۲۰۰۰ خانوار ارمنی و ۱۶۰۰۰ خانوار یهودی، اسیر گرفته شد. اگرچه این اعداد مبالغه‌آمیز است اما نشان دهنده تعداد زیاد جمعیت جابه‌جا شده است. (شکل ۱) همچنین بنا به گزارش منابع تعداد زیادی از جمعیت شهرهای ارمنستان نیز قتل عام شدند که به نظر خالی از اغراق نیست. آمده که دستور داده شد تا تمام مردان بالغ شهر زارهاوان در زیر پای فیلان لگد مال شوند و زنان و کودکان را به زیر تیغه‌های خرمن‌کوب‌ها انداخته شود و امر شد پسران جوان را خواجه کرده و به کشور ایران بفرستند (Ibid, 4/58). به گفته پاستوس، بخشی از اسرا را در آسورستان و خوزستان (Ibid, 4/55) و به گفته موسی خورنی بخشی را که دین یهود (۱۰) داشتند در اسپهان سکنی دادند (۱۳۸۰: ۳/۳۵).

در دوره‌های بعدی به دلیل کمبود زمین، تمایل چندانی برای سکنای اسرا و مغلوبان در مناطق تحت امر ساسانیان وجود نداشت. از سوی دیگر، شاهان ساسانی موفق به حل چالش‌های به وجود آمده ناشی از انتقال گسترده اقوام و گروه‌های گوناگون و گاهی متضاد به مناطق داخلی، نشده بودند. در ۵۰۳ م. قباد با حمایت نیروهای هفتالی به ارمنستان حمله برد و موفق به تصرف تئودوسیوپولیس^۷ شد (شیمان، ۱۳۹۰: ۵۵؛ Greatrex: 2002-63). از آن موضع لشکریان ایران به بین‌النهرین شمالی رهسپار شدند و توانستند پس از محاصره‌ای طولانی آمد را به تصرف درآورند. بنا بر سخن زکریا سخنور و میکائیل سریانی اگرچه قباد با ساکنان شهر تئودوسیوپولیس با مهربانی و عطوفت رفتار کرد اما فرمانده شهر که کنستانتین نام داشت به اسارت درآمد و تبعید شد (Hamilton, 1899: 7/3, Chabot, 1910: 2/9-7). بنا بر رویدادنامه یوشع ستون نشین در جریان این حملات عده کثیری از مردم تئودوسیوپولیس و آمد اسیر گشتند به جز افراد مسن و ناتوان و کسانی که خود را پنهان کرده بودند. رویدادنامه مذکور تعداد اسرای را که از دروازه شمالی آمد خارج شدند، بیش از ۸۰۰۰۰ نفر نوشته است (Wright 1882: 48/5). یعقوب ادسای این رقم را تعداد کشته شدگان نوشته است (Brooks, 1899: 317). زکریا راتور اگرچه آگاهی درباره تعداد جمعیت جابه‌جا شده نمی‌دهد اما از انتقال شمار بسیار زیادی از اشراف و پیشه‌وران به همراه طلا، نقره، پارچه، مجسمه‌های رُخام و هرآن چیز ارزشمند دیگر به ایران خبر

1. Vañaršapat
2. Eruandašat
3. Zarehawan
4. Zarišat
5. Van
6. Naxčavan
7. Theodosiupolis

داده (Hamilton, 1899: 7-4). لاند مورخ دیگر، در کتاب *قصص سریانی* از اخراج اسرای آمد خبر می‌دهد (نولدکه، ۱۳۷۸: ۱۷۵). در جای دیگر *رویدادنامه یوشع*، به تهاجم متحد ساسانیان، نعمان دوم، پادشاه لخمی به ادسا و حران اشاره شده است؛ اگرچه محاصره مذکور ناموفق بود اما از روستاهای ادسا در مجموع ۱۸۰۰۰ نفر به اسارت گرفته شدند (Wright, 1882: 52). انتقال اسرا از شهر مارتیروپولیس^۱ (میافارقین) تنها در گزارش مورخان دوره اسلامی آمده است (ثعالبی، ۱۳۸۵: ۲۸۵؛ دینوری، ۱۳۶۸: ۶۶).

گزارش‌های کوتاهی از انتقال جماعات در سال‌های پایانی حکومت قباد نیز به چشم می‌خورد. در آخرین سال سلطنت قباد، منذر سوم، شاه لخمی به دستور وی به بیزانس حمله کرد علت این حملات به گفته زکریا راتور این بود که قباد هر از چندگاهی به بهانه دریافت پول برای تعمیر استحکامات دربند قفقاز، اعراب تحت نفوذ خود را به تاخت و تاز در مناطق رومی گسیل می‌داشت که این حملات غنائم و اسرای زیادی را نصیب ساسانیان می‌کرد، پس از حمله لخمیان به حمص، آپاما و انطاکیه تعدادی از ساکنین این مناطق بیرون رانده شدند (Hamilton, 1899: 3).

در منابع دوره اسلامی بنیان شهرهای متعددی به قباد منسوب است که به احتمال اسرای منتقل شده در آنها اسکان یافتند. طبری از بنیاد «ایران-آسان-کرد-کواد» در خوزستان و «کواد-خوره» در پارس خبر داده. حمزه از ساخت چهار شهر که با نام قباد، پیوند یافته، خبر می‌دهد. نخست شهری به نام «ایران-شاد-کواد» در میان حلوان و شهر زور، دوم شهر دیگری به نام «آباد-کواد» در میان جرجان و ابرشهر و شهری در جانب موصل به نام «خابور-کواد» و در آخر شهری در سواد به نام «ایزد-قباد» (۱۹۶۱: ۴۴). در آثار مورخان اسلامی تنها یک شهر به محل اسکان اسرای آمد مشهور شده و آن هم شهری است در سرحد پارس و اهواز که طبری آن را «رام-کواد» (طبری، ۱۳۷۸: ۹۴/۲) و دینوری و حمزه به ترتیب «آبرقباد» و «به-از-آمد-کواد» گفته‌اند (دینوری، ۱۳۶۸: ۶۶ حمزه اصفهانی، همان: ۴۵). گویی برخی از اسرا نیز به سبب دلسوزی قباد توانستند به موطن خود بازگردند، اما قباد در انتظار وانمود کرد، خودشان فرار کرده‌اند. گفته شده رفتار قباد با این اسرا جوانمردانه و متناسب با عدل و داد شاهانه بود

(Procopius, 1914: 1-2, 1.7.25-27; Zachariah of Mitylene, 7-5).

جابه‌جایی‌های جمعیتی در زمان انوشیروان از حیث گستردگی و تنوع قومی گروه‌های منتقل شده یادآور دوران شاپور یکم و شاپور دوم است. نخستین اقدام خسرو در این مورد به جنگ‌های او با بیزانس مربوط می‌شود؛ رخداد چنین بود که سفیران گت‌های شرقی، اهالی ارمنستان، لازیکا^۲ و عربان وی را تشجیع به تهاجم علیه بیزانس می‌کردند و سرانجام به هنگامی که این مملکت درگیر جنگ با گت‌ها در غرب بود خسرو فرصت را غنیمت شمرده و به سوریه حمله‌ور

1. Martyropolis

2. Lazika (Colchis)

شد. در بهار ۵۴۰م. انوشیروان به سمت انطاکیه حرکت کرد شهر به دلیل زمین‌لرزه‌های پی‌درپی ۵۲۵-۶م. ضعیف شده و به همین سبب نتوانست مدت طولانی مقاومت کند و تسخیر شد (شیپمان، ۱۳۹۰: ۶۰-۶۱). انطاکیه نه تنها تبدیل به ویرانه شد بلکه غارت و چپاول گردید و هر چیز ارزشمند در آن از جمله طلا و جواهرات، ستون‌های رخام و اقسام موزاییک و شیشه به تاراج رفت (مسعودی، ۱۴۰۹: ۲۹۱/۱؛ Procopius, 1914: 2,9,16). با استناد به گزارش‌های مفصلی که پروکوپئوس به جای گذاشته نه تنها اشیای ارزشمند بلکه تعداد بسیار زیادی از اهالی شهر نیز به اسارت گرفته شدند (1914: 2,916). یعقوب ادسایی نیز اسارت تعداد بسیار زیادی از اهالی سوریه، پروا،^۱ انطاکیه، آپامیا،^۲ کالینیکوس^۳، بی‌تی-نیه^۴ در اُسروئن^۵ خبر می‌دهد (Brooks, 1899: 320-21). ابوالفرج ملطی از غارت شهرهای انطاکیه، حلب، آپامیا، کالینیکوس و بی‌تی‌نیه آگاهی می‌دهد به گفته او تمام اهالی انطاکیه اسیر گردیدند و حتی شیشه‌ها و مرمهرایی که به دیوارها بود کنده و به ایران برده شد (Abū'l Faraj 1932: 1/74). سیئوس ارمنی نیز از اسرای گرفته شده از انطاکیه توسط خسرو خبر می‌دهد اگرچه به اشتباه به جای انطاکیه سوری از شهر دیگری به نام انطاکیه پیسیدیا نام برده است (سیئوس، ۱۳۹۶: ۷۴-۷۵). در توقیعات کسری/انوشیروان از دستور خسرو بر عودت بخشی از اسرای رومی که کودک شیرخوار بودند به روم سخن رفته است (نخجوانی، ۱۳۸۷: ۶۲). (۱۱) کم‌وبیش تواریخ هم‌سخن هستند که خسرو برای اسکان اسرای جنگی شهری در کنار تیسفون به نام ویه-انتیوخ-خسرو به معنای بهتر از انطاکیه بنا کرد؛ سکنه محلی به آن رومیگان و عربان رومیّه و در منابع سوری ماحوزای نو می‌گفتند (سیئوس، همان؛ طبری، ۱۰۲/۲، مسعودی، ۱۴۰۹: ۲۹۲/۱، دینوری، ۱۳۶۸: ۶۹ مجمل التواریخ و القصص، ص: ۷۶. ثعالی، ۱۳۸۵: ۵-۲۹۴، حمزه اصفهانی، ۱۹۶۱: ۴۵، ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱/۴۳۸). دینوری نام آن را به صورت زبر خسرو آورده است (همان).

بنا بر گزارش یوحنا افسوسی در حملات انوشیروان به شهرهای تحت نفوذ روم به سال ۵۷۳ م از شهرهای آپامیا و داراس و شهرهای دیگر که نامی از آنان نمی‌برد، تعداد بسیار زیادی اسیر شدند. افسوس در جایی تعداد اسرای را که در حضور شاهنشاه شمارش شدند (John of Ephesus, 1860: 6/6) و در جای دیگر همان متن ۲۷۵۰۰۰ نوشته است. ابوالفرج ملطی نیز رقم ۲۹۲۰۰۰ را تأیید کرده است (Abū'l Faraj, 1932: 1/78). به گفته این دو وقایع‌نگار از این تعداد حدود ۲۰۰۰ دختر زیبا و آراسته به طلا و مروارید به‌عنوان پاداش، به بربرهایی که در سپاه خسرو خدمت می‌کردند، داده شد. این دختران به سبب رنج فراغ از بستگان و همچنین به خاطر

1. Beroea

2. Apamea

3. Callinicum

4. Batnai

5. Osrhoene

پایبندی به دین مسیح خویشتن را به آب رود انداخته و هلاک شدند (John of Ephesus, 1860:6/7; Abū'l Faraj, 1932: 1/78). افسوسی درباره موضع انتقال اسرا تنها به طور کلی از مناطقی از قلمرو ایران سخن می گوید (ibid).

گزارش دیگری از اقدامات انوشیروان در منطقه لازیکا موجود است، پروکوپئوس روایت می کند، نمایندگانی از لازیکا به دربار انوشیروان رفته و وی را متقاعد نمودند که کشور آن ها را از زیر سلطه و غارت بیزانس نجات دهد و ضمیمه کشور خود نماید (1914:2/15). در بهار سال ۵۴۱م. سپاه ایران به فرماندهی خسرو انوشیروان عازم لازیکا شد، خسرو با سپاهیان خود پس از گذر از ایبری به مرکز گلخید رفت و دژ پترا را که در کنار دریای سیاه قرار داشت به محاصره گرفت. سرانجام، مدافعان رومی شهر تسلیم شدند (رضا، ۱۳۷۹: ۱۸). اما پس از مدتی لازی ها به دلیل سخت گیری ایرانیان و مغایرت دین مسیح با دین زردشت و قطع تجارت لازیکا با روم از حکومت ایرانیان بر خود ناخشنود گردیدند، بنابراین انوشیروان که مصمم به نگهداری لازیکا بود تصمیم گرفت پادشاه آنان را از میان بردارد و لازی ها را از سرزمین خودشان اخراج نموده و به جای آنان جمعیت تازه از ایران و سایر ملل بفرستد (Procopius, 1914:2/26.15-18).

۳. دلایل اقتصادی جابه جایی های جمعیتی

از محرک های اصلی حکومت ها برای انتقال اقوام و گروه ها، انگیزه های اقتصادی است. بر اساس شواهد بازمانده در عصر ساسانی سه هدف اقتصادی عمده را می توان در پس جابه جایی های جمعیتی تشخیص داد: تأمین نیروی کار ارزان و ماهر، افزایش درآمدهای مالیاتی و افزایش قدرت تجاری.

۳-۱. جابه جایی و تغییر در نیروی کار

حکومت های عهد باستان همواره برای اجرای طرح های وسیع عمرانی نیازمند نیروی کار ماهر و در عین حال ارزان بودند، این نیاز از طریق بهره گیری از اقوام مقهور شده در جریان جنگ ها تأمین می گردید. ساسانیان از این امر برای انجام طرح های عمرانی و آبادانی کشور سود بردند، برای نمونه بنا بر روایات، شاپور یکم از اسرا و بنایان رومی برای ساخت آب بند و سدها بر روی شعب رود کارون بهره برد (طبری، ۱۳۸۷: ۲/ ۴۷، یعقوبی: ۱۵۹، دینوری، ۱۳۶۸: ۴۶). حدود بیست پل و سد معروف متعلق به دوره ساسانی در جنوب ایران وجود دارد که بیشترشان با نیروی اسرای رومی ساخته شده است (Wiesehofer, 1998:162; Huff, 1986:329-334). در صورت عدم استفاده شاپور از نیروی کار رومی ها و سوری ها، هزینه های برآوردن سدها و کانال ها بسیار هنگفت و سرسام آور می شد چراکه در دوره اشکانیان و ساسانیان، چشم انداز جغرافیایی غرب ایران تفاوت زیادی با دوران کهن آن پیدا کرده بود. از هزاره دوم ق.م آب های اصلی خوزستان به تدریج فرونشست کرده و در مقایسه با زیستگاه های پیشین، آبیاری برای اشکانیان و ساسانیان امری سخت و پرهزینه بود (ونکه، ۱۳۹۷: ۵۱۶، گیرشمن، ۱۳۷۰: ۱۳۷)، اما در اینجا ساسانیان با بهره کشی از اسرا

موفق به انجام این امر شدند؛ ایجاد تأسیسات آبیاری سبب می‌گردید در آینده نه‌چندان دور کشاورزی این ناحیه رو به ترقی گذارد و با افزایش تولیدات کشاورزی شرایط برای ایجاد شهرهای جدید و افزایش جمعیت مهیا گرد (Wiesehofer, 1988:189) با استفاده از نیرو و مهارت‌های خاص معماران رومی و سوری شهرهای نو، بنیان گردیدند و در نهایت همین بیگانگان بودند که در این نواحی ساکن و جمعیت را افزایش دادند. گندی-شاپور در خوزستان و بیشاپور در فارس به دست اسیران رومی شاپور یکم بنا گردیدند و پژوهش‌های باستان‌شناسی نیز نقش سپاه هفتاد هزار نفری رومی در ساخت این شهرها را تأیید می‌کند (سرفراز، ۱۳۹۳: ۲۷ Adams, 1962:116). بزرگ شاپور در سواد به دست اسرای عرب در روزگار شاپور دوم بنا گردید (ثعالی، ۱۳۸۵: ۲۵۲). و بازسازی شهر ارجان در سرحد استان فارس و خوزستان، شاید به دست اسرای منتقل شده از آمد توسط قباد بوده باشد (Gaupe, 1986: 519). در ساخت شهر وه -از-اندیو -خسرو به احتمال مهندسین رومی و سوری دست داشته‌اند. (۱۲) یغیشه گزارش می‌کند، در عهد یزدگرد دوم ارمینان، بیم داده شدند که در صورتی که به دین زردشت، ایمان نیاورند، و مخالفت ابراز دارند، کشته شده و زنان و فرزندان آنان برای کار اجباری به املاک سلطنتی منتقل خواهند شد (Eliše, 1982: 121).

استفاده از نیروی کار اسرا تنها به سدسازی، شهرسازی و کشاورزی محدود نبود. بخش بزرگی از جمعیت جابه‌جا شده را صنعتگران تشکیل می‌دادند به عنوان نمونه بنا بر کتیبه شاپور در کعبه زردشت (ŠKZ) می‌دانیم که در میان سربازان رومی اخراج شده سربازانی از نوریک (۱۳) حضور داشتند (عریان: ۱۳۹۲: ۷۱، گیرشمن، ۱۳۷۸: ۱۹۱/۱) و این شهر در تاریخ امپراتوری روم به ساخت ابزارهای فلزی و به خصوص سلاح از جمله شمشیر مشهور بود (Noricum, 2018). از مجامع روحانیون نسطوری که در قرن پنجم و ششم بارها در ایران با اجازه شخص شاه برگزار می‌گردید صورت مجلس‌هایی باقی مانده است. در این قطعنامه‌ها که به زبان سریانی تدوین شده به جز امضا جاثلیق و اسقف‌ها، امضاء پیشه‌وران عضو صنف‌ها از جمله سرپرست بازرگانان، زرگران، نقره‌کاران و آلیاژگران نیز دیده می‌شود (پیگولاسکایا، ۱۳۶۸: ۳۱۳-۳۱۴). این امضاها خود نشان از گستردگی انواع صنعت در میان مسیحیان ساکن در ایران دارد.

شیوه برخورد حکومت ساسانی با اسرای جنگی، به‌ویژه در استفاده از آنان در پروژه‌های عمرانی، گویای سیاستی واقع‌گرایانه و در عین حال حساب‌شده برای بهره‌برداری از منابع انسانی غیربومی بود. این سیاست را می‌توان در بستر نیاز گسترده دولت به بازسازی و توسعه زیرساخت‌های حیاتی مانند سدسازی، آبیاری و شهرسازی فهم کرد؛ نیازهایی که بدون نیروی کار فراوان و متخصص، تأمین آن‌ها برای دستگاه حکومتی پرهزینه یا حتی ناممکن بود.

در واقع، کارکرد اسرا در فرآیندهای عمرانی، فقط به بهره‌کشی اقتصادی محدود نمی‌شد بلکه به تدریج به دگرگونی‌های جمعیتی و حتی فرهنگی در برخی نواحی منجر شد. شهرهایی چون

گندی‌شاپور و بیشاپور، نه تنها با نیروی کار خارجی بنیان نهاده شدند، بلکه بعدها به مراکز فرهنگی، علمی و اقتصادی تبدیل گردیدند که ترکیبی از مهارت، زبان و سنت‌های متفاوت را در خود جای داده بودند. از سوی دیگر، حضور پررنگ صنعتگران، پیشه‌وران، و حتی اصناف منظم در میان این اقلیت‌های جابه‌جا شده، نشان می‌دهد که دستگاه حکومتی ساسانی فقط در پی نیروی کار یدی صرف نبود، بلکه به شکلی هوشمندانه از توان تخصصی این افراد برای شکوفاسازی صنایع داخلی استفاده می‌کرد. چنین بهره‌برداری هدفمندی، ضمن تقویت زیرساخت‌های اقتصادی، به ثبات سیاسی نیز یاری می‌رساند، چراکه اسکان و مشغول‌سازی اقوام مغلوب، به کاهش شورش‌ها و تنش‌های قومی کمک می‌کرد. در نهایت، سیاست ساسانیان در قبال اسرا را می‌توان بخشی از نگاه واقع‌گرایانه‌ای دانست که در چارچوب نظام شاهنشاهی عمل می‌کرد. هدف، تثبیت قدرت مرکزی، تقویت زیرساخت‌های اقتصادی، و کنترل مناطق استراتژیک از طریق بهره‌برداری از نیروی انسانی اقوام مغلوب بود. این سیاست، به جای آنکه به دنبال ادغام فرهنگی یا ساختار شاهنشاهی چندقومیتی باشد، بیشتر بر تأمین منافع سیاسی و اقتصادی پادشاهی تمرکز داشت؛ پادشاهی‌ای که از ابزار جنگ، جابه‌جایی جمعیتی، و سازمان‌دهی مجدد نیروی کار برای تحکیم اقتدار خود بهره می‌برد.

۳-۲. جابه‌جایی و رونق صنعت و تجارت

یکی دیگر از اهداف اقتصادی ساسانیان از انتقال جماعت گسترش تجارت بود، همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد بخش بزرگی از اسرا را صنعتگران تشکیل می‌دادند، این گروه با تولید اقلام متنوع، تجارت را رونق بخشیده و سود کلانی را نصیب حکومت می‌کردند. به‌عنوان نمونه، آگاهیم که شاپور دوم در کرخ لدن خوزستان، کارگاه‌هایی برای صنعتگران بر پا نمود. در یک مورد پوسای^۱ مسیحی به سبب مهارت خاصش در زری‌بافی و پارچه‌های ابریشمی در نزد شاه به محبوبیت رسید و شاه وی را رئیس صنعتگران یا قاروگبد^۲ نمود. به‌احتمال پس از این دوره با استفاده از صنعتگران بیگانه هنر بافت پارچه‌های ابریشمین در ایران رو به ترقی نمود. یافت نمونه‌هایی از این نوع پارچه‌ها در مصر، آسیای مرکزی و اروپا نشان از رونق تجارت این نوع پارچه‌ها در دنیای آن روزگار دارد (کریستن‌سن، ۱۳۹۰: ۹۰-۹۱؛ ۱۹۶؛ Dignas & Winter, 2007). پژوهش‌های انجام شده بر روی قطعات پارچه که در ضمن حفاری‌های شهر آنتینوئه^۳ به‌دست آمده مشخص می‌کند منشأ آن‌ها ایرانی است (پیگولاسکایا، ۱۳۹۱: ۳۲۳). فالکه^۴ بخشی از این آن‌ها را کار دست نساجان خوزستان دانست و هرتسفلد نیز نظر وی را تأیید کرد. پفستر^۵ نیز

1. Posi/Pusai

2. Kīrrōgbed

3. Antinoë

4. Falke

5. Pfister

مطالعاتی در باب این منسوجات انجام داد او معتقد بود شیوه بافت این پارچه که او آنها را *serge* می‌نامید نخستین بار به شیوه پارچه‌های پشمی در سوریه و بین‌النهرین بافته شد و مورد توجه شاپور یکم قرار گرفت (همان ۶-۳۲۴). آکرمن نیز معتقد است پارچه‌بافی ساسانی تا حد بسیاری تحت تأثیر شیوه‌های پارچه‌بافی سوریه بود (۱۳۸۷: ۸۶۱).

برخی از شهرهایی که جمعیت آنان در طی جنگ‌ها بیرون رانده شده بود همانند نصیبین، کالینیکسوم^۱ (رقه)، بی‌تی‌نیه^۲، آپامیا و آرتاشاد^۳ دارای اهمیت اقتصادی و بازرگانی بودند و بالطبع تجار و بازرگانان در شهر رفت‌وآمد داشته یا در آن ساکن بودند، به همین سبب، دور از نظر نیست که بگوییم در میان جماعت منتقل شده، این افراد نیز حضور داشته باشند. نمونه بارز آن مربوط به ارمنستان است، شاپور دوم در حمله به ارمنستان بیشتر جمعیت یهودی شهرهای این ناحیه را که به تجارت و صنعت اشتغال داشتند به ایران منتقل نمود، شاید یکی از اهداف انجام این عمل، انتقال مرکز مبادلات آسیا و مغرب زمین به ایران بوده باشد (پاسدراجیان، ۱۳۶۶: ۱۲۶).

در دو مورد، عکس این قضیه را نیز مشاهده می‌کنیم. در نمونه نخست در زمان شاپور دوم گروهی از خاندان‌های خوب فارس و اسپهان به نصیبین که شهری با اهمیت تجاری بود منتقل گردیدند (دینوری، ۱۳۶۸: ۵۰، طبری، ۱۳۸۷: ۶۰/۲) و در مورد دوم در زمان خسرو انوشیروان گویا قصد بر این بود گروهی از ایرانیان، جایگزین اهالی لازیکا که از گذرگاه‌های مهم برای ورود به مناطق رومی و شهری با اهمیت تجاری و بر سر راه جاده ابریشم، بود منتقل گردند (Procopius, 1914: 2.28.15-18). به جز این دو مورد خبری مبنی بر انتقال ایرانیان به مناطق دیگر نداریم، ممکن است در پشت این عمل، اهداف اقتصادی مد نظر بوده باشد به احتمال این عمل بازهم تکرار شده باشد برای نمونه شواهدی از حضور مقامات ایرانی در شهر دورا-اوروپوس تا چندین سال پس از فتح آن توسط شاپور (۲۵۶م) وجود دارد؛ که این را نیز می‌توان با توجه به اهداف اقتصادی توجیح نمود. وجود دوازده کتیبه که توسط مقامات ایرانی بر دیوار کنیسه یهودی حک شده است شک‌هایی را در رابطه با سال تصرف شهر و حضور ایرانیان در شهر بر می‌انگیزد دریایی این پرسش مهم را مطرح می‌کند که چرا ساسانیان آثار بسیاری از قبیل پوست‌نوشته‌ها و سفال‌نوشته‌ها را رها کردند؟ (Daryaei, 2010: 34-35) حضور ساسانیان در دورا-اوروپوس صرفاً به بعد نظامی محدود نبوده، بلکه با گسترش ساختارهای اداری و خدماتی، جنبه‌ای اقتصادی و سازمان‌یافته نیز یافته است. استقرار مقاماتی چون خزانه‌دار (ganjvar) و کاتبان (dibīr) و همچنین تشکیل فهرستی از مشاغل متنوع خدماتی از نانوا و خیاط گرفته تا زین‌ساز نشان می‌دهد که ساسانیان در صدد نهادینه کردن یک نظام اقتصادی- نظامی بوده‌اند که توان

1. Callinicum

2. Batnai

3. Artasat

پشتیبانی از نیروهای مستقر و بهره‌برداری از منابع محلی را داشته باشد. تسخیر خانه‌های بزرگ در مرکز شهر و سفارش دیوارنگاره‌هایی با مضامین سلطنتی نیز حاکی از بهره‌گیری از ظرفیت‌های شهری در راستای اهداف سیاسی و اقتصادی شاهنشاهی است. بر این اساس، دورا را می‌توان نه فقط یک پایگاه نظامی مرزی، بلکه حلقه‌ای از زنجیره‌ی کنترل و مدیریت اقتصادی ساسانیان در نواحی غربی قلمروشان دانست (Grenet, 1988: 143-145). بنا بر نظر گرنه^۱ ساسانیان، در شهر یک ایستگاه تجاری فعال ایجاد کرده بودند و به احتمال تا سال ۲۶۰ م. تا هنگامی که اتحادیه پالمیرایی-ساسانی، دورا را بی‌اعتبار نمود، باقی ماندند. بنابراین به احتمال ایرانیان تا چندین سال در منطقه حضور داشتند (Ibid). یک نماینده ساسانی، یا شهرپ به نام رشن به حکومت این شهر گمارده شد که به او زمین و تاکستانی در نزدیکی دورا داده شد و این نشان می‌دهد زمین‌های شهر را میان ساسانیان تقسیم کرده بودند (لوکونین، ۱۳۹۳: ۱۲۱).

بنا بر *قانون‌نامه ژوستینین*^۲ در سده ششم میلادی دولت بیزانس و ساسانی توافق کرده بودند که هم بازرگانان ایرانی و هم رومی می‌بایست در مناطقی که توسط دو قدرت از پیش، تعیین شده بود به دادو ستد بپردازند و هیچ یک از دو طرف نمی‌توانست به مناطق تحت سلطه دیگری ورود کند یا از نواحی مشخص شده زیاد دور شود. این نقشه از آن رو طراحی شده بود که اسرار اقتصادی محفوظ بماند و در نتیجه تجار ایرانی مجبور شدند در ایران بمانند یا به سوی خاور تا چین سفر کنند و تجار رومی نیز ناچار شدند در روم بمانند و از سایر اتباع از جمله حبشی‌ها به عنوان واسطه‌ای برای تجارت از راه دریایی استفاده کنند (Daryaei, 2009: 140). شاید متن مذکور بتواند بخشی از دلایل اهمیت حضور ایرانیان در مناطق تجاری را روشن کند. یک سرنخ دیگر در این باب وجود دارد و آنکه به نظر می‌رسد ایرانیان در مالزی نیز یک کوچ‌نشین تجاری تأسیس نموده بودند ولی این کوچ‌نشین مستعمره نظامی نبود (دریایی، ۱۳۸۲: ۵۰).

۳-۳. سیاست‌های مالیاتی، شهرسازی و ارتباط آن با جابه جایی جمعیتی

توسعه شهرهای جدید در مناطق تحت سلطه مستقیم شاه و انتقال جمعیت به این نواحی، بخشی از سیاست گسترده‌ای بود که در راستای اصلاحات مالیاتی و افزایش درآمدهای دولتی انجام شد. به عبارت دیگر در ساختار اقتصادی آغازین دولت ساسانی، اراضی به دو دسته کلی تقسیم می‌شدند: نخست مناطق تحت مالکیت مستقیم شاه که اقتصاد، مدیریت و مالیات آن‌ها در کنترل کامل دولت مرکزی بود؛ و دوم سرزمین‌هایی که در اختیار خاندان‌های اشرافی، نهادهای مذهبی و اربابان محلی قرار داشتند و شاه در آن‌ها نفوذ محدودی داشت (آلتهایم، ۱۳۸۲: ۱۲). تنها در مناطق شاهی بود که امکان اجرای اصلاحات اقتصادی، بازسازی کشاورزی و استقرار کامل نظام مالیاتی فراهم بود. در همین متصرفات نخستین شاهان ساسانی اقدام به ساخت شهرهای نوین کردند،

1. Frantz Grenet

2. Codex justinian

این شهرها صرفاً مراکز نظامی یا سیاسی نبودند، بلکه به منزله پایگاه‌های مالیاتی جدید عمل می‌کردند که برای دولت منبع درآمدی تازه محسوب می‌شدند (همان، ۱۳). از منظر اقتصادی، دشت شوشان به‌عنوان یکی از حاصلخیزترین نواحی جنوب غرب ایران، نقشی کلیدی در تأمین درآمدهای مالیاتی دولت ساسانی ایفا می‌کرد. شرایط اقلیمی مناسب، خاک غنی، و وجود رودخانه‌های دائمی، این منطقه را به نقطه‌ای راهبردی برای توسعه کشاورزی تبدیل کرده بود (ونکه، ۱۳۹۷: ۵۱۵). ساسانیان با اجرای برنامه‌های گسترده‌ای در زمینه احداث قنات، سدسازی و توسعه راه‌ها، زیرساخت‌های لازم برای افزایش بهره‌وری کشاورزی را فراهم کردند. بخشی از این اقدامات، با اتکا به دانش فنی گروه‌هایی از جمعیت‌های جابه‌جا شده - از جمله مهندسان، صنعت‌گران و نیروهای ماهر رومی - صورت گرفت که به‌صورت سازمان‌یافته به این ناحیه منتقل شده بودند (همان، ۵۲۲). این گروه‌ها با تخصص خود در ساخت سازه‌های آبی و عمرانی، نقش مهمی در احیای زیست‌گاه‌ها و رونق تولید ایفا کردند. این بناهای ساخته شده توسط شاپور دارای کاربردی دوسویه بودند چنان‌که هم به‌عنوان پل برای عبور و مرور لشکریان از روی رودها مورد استفاده قرار می‌گرفت و هم پایه‌های پل‌ها به صورت بند و سد ساخته می‌شد تا سطح آب رودخانه را بالا آورده و نهرهای واقع در اطراف رودخانه را پر آب سازند (اقتداری، ۱۳۵۴: ۵۹۶). در واقع این کاربرد اخیر مهم‌تر می‌نمود چرا که اهداف اقتصادی از جمله گسترش کشاورزی در پشت آن بود (Maresca, 2019: 261). انتقال جمعیت به شهرهای جدید که شامل کشاورزان، پیشه‌وران صنعتگران و بازرگانان بیگانه بود، می‌توانست مالیات‌های وسیعی از شهرهای نویناد و کوره‌هایشان عاید حکومت کند به‌خصوص افزایش کشاورزان سبب افزایش مالیات‌های ارضی می‌شد که بیشتر درآمد حکومت از آنان بود (Daryaei, 2009: 135). شاهان به‌ویژه شاهان نخستین از این رهگذر، می‌توانستند قدرت نظارت خود را به همه بخش‌های شاهنشاهی گسترش دهند و بنیادهای اقتصادی خود را محکم گردانند (Wieschofer, 1998: 189). در نتیجه، افزایش تولیدات کشاورزی و رونق اقتصادی حاصل از آن، زمینه‌ساز اخذ مالیات‌های بیشتر شد و دشت شوشان را به یکی از منابع مهم درآمدی دولت ساسانی بدل کرد. به این ترتیب، جابه‌جایی جمعیت نه‌فقط ابزاری سیاسی، بلکه سیاستی هدفمند برای بهره‌گیری از نیروی متخصص و ارتقاء پایه‌های مالیاتی حکومت بود.

اگر بخواهیم با نگاهی جزئی‌تر به سیاست‌های مالیاتی دولت ساسانی در قبال گروه‌های جابه‌جا شده بنگریم می‌توان نمونه‌هایی را یافت که نشان دهنده بهره‌گیری از ابزار مالیات نه تنها در جهت افزایش درآمد، بلکه برای تثبیت قدرت و کنترل اجتماعی است. شاپور دوم در آستانه جنگ با روم شاید به سبب تأمین منابع مالی، جمیع مسیحیان را که بیشترشان از اعقاب جمعیت‌های جابه‌جاشده دوره‌های پیشین بودند، مکلف به پرداخت دو برابر میزان معمول خراج نمود و عدم پذیرش این امر از سوی آنان سبب شد که مورد پیگرد وی قرار گیرند (پیگولاسکایا، ۱۳۷۲: ۳۴۲). در

منابع موجود، روایت مربوط به شمعون بارصباعی یکی از معدود و در عین حال مهم‌ترین گزارش‌هایی است که اطلاعات به نسبت دقیقی دربارهٔ وضعیت مالیاتی مسیحیان کوچ داده شده در دورهٔ شاپور دوم ارائه می‌دهد. طبق این روایت، شاپور در بحبوحهٔ جنگ با روم، از مسیحیان تحت فرمان خود خواست که مالیات سرانه‌ای دو برابر میزان معمول بپردازند؛ درخواستی که از نظر حکومت برای پرداخت هزینه‌های نظامی ضروری بود. اما از سوی شمعون به عنوان رهبر مذهبی مسیحیان رد شد. این امتناع، افزون بر جنبهٔ دینی، پیامی سیاسی نیز در برداشت و به نوعی چالش با اقتدار شاهنشاه محسوب می‌شد. در نتیجه واکنش شاپور به صورت مجموعه‌ای از آزارها و سرکوب‌های هدفمند علیه مسیحیان تجلی یافت؛ خشونت‌هایی که هم می‌توان آن را تلاشی برای حفظ اقتدار سلطنتی دانست و هم تلاشی برای مصادرهٔ اموال کلیسا به عنوان منبع جایگزین برای جبران هزینه‌های جنگ (Wood, 2013: 29, 70). این متن نشان می‌دهد اسقف در حکومت ساسانی تنها یک رهبر دینی نبود، بلکه نقش واسطه‌ای میان دولت و جامعهٔ مسیحی در امور مالیاتی ایفا می‌کرد (Ibid, 59). گزارشی از *رویدادنامه* سرعت نشان می‌دهد، شاپور سوم نیز، مسیحیان محبوس را آزاد کرد و گفت من آنها را آزاد نموده و آنان می‌توانند، طبق معمول خراج بپردازند و این بیش از زندانی بودن ایشان به سود دولت است (پیگولاسکایا، ۱۳۷۲: ۳۵۱). با تمام این اوصاف شهرسازی‌های شاهی پس از شاپور دوم با بحران مواجه شد، چرا که در داخل کشور زمین مناسب و کافی برای ساخت شهرها در دست نبود و شهرها با کوره‌های اختصاصی کمتر ایجاد می‌شدند، به همین سبب در جنگ بهرام با هپتالیان از گرفتن اسیران و انتقال آنان به داخل سرحدات صرفه نظر شد و تنها بخش کوچکی از زنان و کودکان به اسارت گرفته شدند (آلتهایم، ۱۳۸۲: ۲۶). یکی از چالش‌هایی که حکومت ساسانی با آن مواجه شده بود مهاجرت فزاینده روستاییان به سمت شهرهای بزرگ بود. در دوره اشکانی تراکم جمعیتی دشت شوشان در ناحیه روستایی به اوج رسید. اما در دوره ساسانی در الگوهای زیستگاهی دشت شوشان تغییرات بنیادینی پدید آمد. باتوجه به برنامه‌ریزی‌های حکومت در ساخت شهرها و اسکان جماعات گوناگون در آنها، سطح شهرنشینی خوزستان با رشد چشم‌گیری مواجه گردید. در ناحیه‌ای در حدود ۱۶۰۰ کیلومتر مربع حدود چند شهر بزرگ (ایوان کرخه، گندی‌شاپور، شوشتر و شوش) به طور هم‌زمان حضور داشتند و جمعیت این ناحیه چند صد هزار نفر بود (ونکه، ۱۳۹۷: ۵۲۱-۵۲۲).

به نظر می‌رسد شهرنشینی دشت شوشان و امکانات گسترده شهرها باعث گردید تراکم جمعیت در روستاها کاهش یابد و مهاجرت از روستاها به شهر رخ دهد. اگرچه حکومت با صرف هزینه‌های سنگین در پی افزایش تولیدات کشاورزی بود، اما مهاجرت گستردهٔ روستاییان به شهرها، موجب کمبود نیروی کار در روستاها و ناکامی نسبی این سیاست‌ها شد. بسیاری از مناطقی که در زمان اشکانیان آبیاری گسترده و جمعیت متراکم روستایی داشتند، متروک شدند.

بدون شک برخی از افراد ساکن در شهرها هر روز برای کار در مزارع سفر می‌کردند اما بازهم ناسازگاری فاحشی میان اهداف حکومت و این مهاجرت‌ها به چشم می‌خورد (همان، ۵۲۴).

۴. نتیجه

جابه‌جایی‌های جمعیتی در دوره ساسانیان تأثیرات اقتصادی چشمگیری بر نواحی مختلف داشت. این جابه‌جایی‌ها به‌ویژه در زمینه‌های کشاورزی، صنعت و تجارت نقش عمده‌ای ایفا کرد. تقویت نیروی کار ماهر در مناطق مختلف از پیامدهای آن بود. این امر به ویژه در صنایع فلزکاری، پارچه‌بافی و کشاورزی تأثیر مثبت داشت و موجب رشد اقتصادی در این بخش‌ها گردید. به‌ویژه در مناطق مرزی، حضور جمعیت‌های مختلف که در صنایع مختلف تخصص داشتند، موجب رشد و تقویت تولید در این نواحی شد. همچنین، انتقال گروه‌های کشاورزی به مناطق حاصلخیز باعث افزایش تولید محصولاتی چون غلات، میوه‌ها و سبزیجات شد و این افزایش تولید کشاورزی به توسعه تجارت در مناطق دیگر نیز کمک کرد.

جابه‌جایی‌ها به‌ویژه در مناطق تجاری و مرزی باعث رشد تجارت و افزایش تبادلات کالایی میان ایران، میان‌رودان و دیگر مناطق همسایه گردید. حضور جوامع مختلف در این مناطق سبب شد که مسیرهای تجاری جدیدی شکل بگیرد و بازارهای جدیدی برای محصولات کشاورزی، صنایع دستی و کالاهای دیگر به وجود آید. در برخی موارد نیز جابه‌جایی‌های جمعیتی به تقویت نیروی نظامی و استحکام مرزهای امپراتوری ساسانی کمک کرد. این امر از نظر اقتصادی نیز مهم بود، چرا که حفظ امنیت در مرزها و جلوگیری از تهدیدات خارجی، به ثبات اقتصادی و تجاری کمک می‌کرد. همچنین، تامین نیروی انسانی برای ارتش به‌ویژه در مناطق حساس موجب افزایش توان نظامی و پایداری اقتصادی در این نواحی شد.

علاوه بر این، جابه‌جایی جمعیت نقش مهمی در افزایش منابع مالیاتی دولت ساسانی داشت؛ با انتقال کشاورزان و پیشه‌وران ماهر به شهرها و نواحی حاصلخیز، پایه‌های مالیاتی گسترش یافت و دولت توانست از طریق اخذ مالیات‌های گسترده‌تر، درآمدهای خود را افزایش دهد و بر کنترل اجتماعی و سیاسی خود بیفزاید. با این حال، یکی از پیامدهای منفی این جابه‌جایی‌ها فشار اقتصادی بر جوامع محلی و جابه‌جاشده بود. به‌ویژه در مناطق مرزی و نواحی که منابع محدود بودند، جمعیت‌های جدید ممکن بود به مشکلاتی چون کمبود منابع، کاهش کیفیت زندگی و تنش‌های اقتصادی دچار شوند. این فشار اقتصادی در بلندمدت می‌توانست به نارضایتی‌ها و مشکلات درونی منجر شود. به‌طور کلی، جابه‌جایی‌های جمعیتی در دوره ساسانیان علاوه بر تقویت برخی جنبه‌های اقتصادی مانند تولید، تجارت و نیروی کار، می‌توانست به چالش‌هایی مانند فشار بر منابع اقتصادی و نارضایتی اجتماعی منجر شده باشد که نیاز به پژوهش دارد و باید در تحلیل‌های اقتصادی مورد توجه قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. عبدالقیس قبیله بزرگی است در عربستان شمال شرقی (نولدکه، ۱۳۷۸: ۸۵).
۲. کاظمه در سواحل عربستان و چندان از دهانه‌های دجله دور نیست (همان).
۳. از قصبات بحرین (مقدسی، ج ۱، ۱۰۴).
۴. طبری و دیگر مورخان دارین در بحرین نوشته‌اند، اما ممکن است منظور داریین منطقه‌ای در کرمان باشد. بنا بر شرح کتاب حدودالعالَم: دارجین قصبه‌ای است خوش آب و هوا و غنی بین بم جیرفت. ابن حوقل فاصله بم تا دارجین را یک منزل نوشته. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۸۰). و مقدسی دارجین را جزو شهرهای بم آورده است (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۶۸۲). نشانیدن اعراب در بحرین چندان منطقی به نظر نمی‌آید زیرا ممکن بود اعراب از نو به تاخت و تاز و حملات بپردازند و از روی دیگر کرمان از مناطقی بود که ساسانیان گروه‌های جمعیتی گوناگون را به آن منتقل می‌کردند به همین سبب انتقال اعراب به شهرها و قصبه‌های آن برای دفع خطر آنان بعید نیست. از سوی دیگر وجود قصبه‌ای به نام شاپور در بحرین نیز می‌تواند تأییدی بر انتقال گروه‌هایی به آنجا نیز باشد (مقدسی، ج ۱: ۱۰۴).
۵. شاید همان قریه الرَّمْل خوزستان باشد میان قرقوب و نهر تیری، که به گفته ی مقدسی از شوشتر یک روزه راه فاصله داشته است. نک. نولدکه، ۱۳۷۸: ۸۵، مقدسی: «قریه الرمل شهری به خوزستان است» (ج ۱: ۳۸).
۶. از روستاهای نویندجان در اردشیر خره (ان فقیه، ۱۳۴۹: ۱۵).
۷. عکبرا
۸. برای تفصیل جنگ‌های شاپور دوم با رومیان نک. Bailey, 1936: 55-86؛ شپیمان، ۱۳۹۰: ۳۶-۴۱؛ زرین کوب، ۱۳۷۸، ج ۱: ۴۵۰-۴۵۳؛ ۱۳۶۸: ۳۰۴-۳۳۱.
۹. برای اطلاعات بیشتر درباره این قرارداد نک. Blockley, 1984: 34-38.
۱۰. این یهودیان رت تیگران دوم از فلسطین به ارمنستان برده بود (خورنی: ۳/۳۵). همچنین پس از فتح اورشلیم و ویرانی آن توسط سپاه رومی به فرماندهی تیتوس Titus عده‌ای از افراد یهودی منسوب به خاندان‌های بزرگ که زنده مانده بودند به ارمنستان و به میان اشکانیان پناه بردند (هراند پاسدرماجیان، ۱۳۶۶: ۱۲۶).
۱۱. مرفوع: در جمع اسیران روم بسی کودکان بی‌دایگانند در این باب فرمان خدایگان چیست؟
توقع: چون منشور عاطفت دستور برسد در همان آن، آن همه نارسیدگان را به جمعی که همگنان را بر امانت و دیانت آنان وثوق باشد بسپارند که در همه راه با همه راه رقت و نرم دلی که سلوک آن خاسترین خصال خواس ملوک است سپرده، در مرزبوم روم جملگی را به مادران و خویشان ایشان رسانند (توقیعات کسری/نوشتیروان، ۱۳۸۷: ۶۲).
۱۲. اگرچه منابع خبری از کار اجباری رومیان در این شهر نمی‌دهند، اما به سبب شباهت آن به شهرهای رومی امکان آنکه مهندسین آن رومی و سوری باشند وجود دارد.
۱۳. Noric یکی از استان‌های روم که در شمال هم مرز با دانوب و در جنوب هم مرز با ایتالیا بود.

منابع

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۱)، «پدیده‌های ایرانی در زبان و ادبیات عرب»، *مقالات و بررسی‌ها*، دفتر ۷۲، ۳۳-۱۳.
- آذرنوش، مسعود (۱۳۷۴)، *ورتاچیکان*، معارف شماره ۱ و ۲، ۱۵-۳.
- آکرمن، فیلیپس (۱۳۸۷)، «پارچه‌های دوره ساسانیان»، *سیری در هنر ایران*، ترجمه: زهره روح فر، زیر نظر پوپ و فیلیپس آکرمن، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- آلتهایم، فرانتس، روت استیل (۱۳۸۲)، *تاریخ اقتصاد دولت ساسانی*، مترجم: هوشنگ صادقی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن اثیر (۱۳۸۵)، *الکامل فی التاریخ*، ج ۱، بیروت: دار صادر - دار بیروت.
- ابن بلخی (۱۳۷۴)، *فارس نامه*، تصحیح: منصور رستگار فسایی، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد (۱۹۸۸)، *دیوان المتبدل و الخبر فی تاریخ العرب و البربر و من*

- عاصره‌هم من ذوی الشأن الأكبر، تحقیق: خلیل شحاده، ج ۲، بیروت: دار الفکر.
- ابن فقیه، ابوبکر احمد ابن محمد ابن اسحاق همدانی (۱۳۴۹)، البلدان، ترجمه: ح. مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن حوقل (۱۳۶۶)، ایران در صورة الارض، ترجمه و تصحیح: دکتر جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ابن عبری، غریغوریوس الملطی (۱۹۹۲)، تاریخ مختصر الدول، تحقیق انطون صالحانی الیسوعی، بیروت: دار الشرق.
- اقتداری، احمد (۱۳۵۴)، دیار شهریاران (آثار و بناهای تاریخی شوشتر)، تهران: انجمن آثار ملی.
- باوندپور، سجاد (۱۳۹۸)، شهادت‌نامه‌های سریانی مسیحیان ایران در عصر ساسانی، تهران: موسسه آبی پارس: انتشارات پل فیروزه.
- پاسدرماجیان، هراند (۱۳۶۶) تاریخ ارمنستان، ترجمه: محمد قاضی، تهران: نشر تاریخ ایران.
- پیگولوسکایا، نینا (۱۳۷۲)، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه: عنایت الله رضا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ثعالی (۱۳۸۵)، شاهنامه ثعالی در شرح احوال ساطین ایران، ترجمه: محمود هدایت، تهران: اساطیر.
- جعفری دهقی، محمود (۱۳۹۱)، بازشناسی منابع و مأخذ تاریخ ایران باستان، تهران: سمت.
- حمزه اصفهانی، (۱۹۶۱)، تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء علیهم الصلاة والسلام، بیروت: دار مکتبه الحیاء.
- دریایی، تورج (۱۳۹۰)، «خلیج فارس در دوران پیش از اسلام: دوران ساسانیان»: ناگفته‌های امپراتوری ساسانیان، ترجمه: آهنگ حقانی و محمود فاضلی بیرجندی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.
- رضا، عنایت الله (۱۳۷۹)، «نگاهی به سیاست خارجی ساسانی در غرب قفقاز» (نیمه دوم سده پنجم و نیمه نخست سده ششم میلادی)، تاریخ روابط خارجی، پاییز، شماره ۴.
- سرفراز، علی اکبر، محمد رضا سعیدی و دیگران... (۱۳۹۳) شهر باستانی بیشاپور، تهران: سمت.
- سعید بن بطریق (۱۹۰۵)، التاریخ، بیروت: الآباء الیسوعیین.
- سینوس (۱۳۹۶)، تاریخ سینوس، ترجمه: محمود فاضلی بیرجندی، تهران: ققنوس.
- سیموکاتا، توفیلاکت (۱۳۹۷)، تاریخ ایران باستان و روم، ترجمه: محمود فاضلی بیرجندی، چاپ یکم. تهران: سده.
- شیپمان، کلاوس (۱۳۹۰)، مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه: کیکاووس جهانداری، تهران: فرزانه روز.
- شهرستان‌های ایرانشهر (۱۳۸۸)، تورج دریایی، ترجمه: شهرام جلیلیان، تهران: توس.
- طباطبایی زواری، محمد جلال الدین (۱۳۸۷)، توقیعات کسری انوشیروان، ترجمه: حاج حسین نخجوانی، تهران: شفیع.
- طبری، أبو جعفر محمد (۱۹۶۷/۱۳۸۷)، تاریخ الأمم و الملوک، به کوشش محمد أبو الفضل ابراهیم، جلد ۲، بیروت: دار التراث، چاپ دوم.
- عریان، سعید (۱۳۹۲)، راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه، تهران: علمی.
- فرای، ریچارد (۱۳۹۶)، تاریخ باستانی ایران، مترجم: مسعود رجب نیا، چاپ پنجم، تهران: علمی و فرهنگی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۹۲)، شاهنامه، دفتر ششم، تصحیح: خالقی مطلق، کالیفرنیا: بنیاد میراث ایران.
- فرنخ دادگی (۱۳۹۵)، بندهشن، ترجمه: مهرداد بهار، تهران: توس.
- کحاله، عمر رضا (۱۹۹۴/۱۴۱۴)، معجم قبائل العرب، ج ۱، بیروت: مؤسسه الرسالة، ط السابعة.
- کریستن سن، آرتور (۱۳۹۰)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: صدای معاصر.

- گردیزی (۱۳۶۳)، *زین الاخبار*، تحقیق عبد الحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- گیرشمن، رومن (۱۳۷۸)، *بیشاپور*، ترجمه: اصغر کریمی، ج ۱-۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۸ ش.
- لانگ، دیوید.م (۱۳۸۹)، «ایران، ارمنستان و گرجستان تماس‌های سیاسی»، *تاریخ ایران کمبریج از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، جلد ۳ (۱)، ترجمه: حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- لوکونین، و.گ (۱۳۵۰)، *تمدن ایران ساسانی*، ترجمه: عنایت الله رضا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- _____ (۱۳۹۳)، «*تهادهای سیاسی، اجتماعی و اداری، مالیات‌ها و دادوستد*»، *تاریخ ایران کمبریج: از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان*، جلد ۳ (۲)، گردآورنده: احسان یار شاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- مارکوارت، یوزف (۱۳۷۳)، *ایران‌شهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی*، ترجمه: مریم میراحمدی، تهران: اطلاعات.
- مجمّل التواریخ و القصص، تحقیق: ملک الشعراء بهار، تهران، کلاله خاور، بی‌تا.
- محمدی ملایری، محمد (۱۳۸۱)، *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*، تهران: توس، ج ۱.
- محمود آبادی، سید اصغر، محمود جعفری دهقی، بهمن هنرمند (۱۳۹۰)، «نقش و تأثیرگذاری گروه‌های تبعیدی و جابه‌جاشده در عصر ساسانیان»، *تاریخ اسلام و ایران* دانشگاه الزهرا (س)، سال بیست و یکم، شماره ۱۰.
- مسعودی، أبو الحسن علی بن الحسین بن علی (۱۴۰۹)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، تحقیق اسعد داغر، قم: دار الهمجره.
- مقدسی، أبو عبد الله محمد بن أحمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*، ترجمه: علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- موسی خورنی (۱۳۸۰)، *تاریخ ارمنیان*، ترجمه: ادیک باغداساریان، تهران.
- نولدکه، تنودور (۱۳۷۸)، *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب خویی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نوری، محمد، «بنی تغلب»: *دانشنامه بزرگ اسلامی*، ج ۱۵، تهران: بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- ونکه، رابرت جی (۱۳۹۷)، «*غرب ایران در دوره پارت- ساسانی: تغییر شاهنشاهی*»، *باستان‌شناسی غرب ایران*، زیر نظر فرانک هول، مترجم: زهرا باستی، تهران: سمت.
- یاقوت حموی (۱۹۹۵)، *معجم البلدان*، ط الثانية، بیروت: دار صادر.
- یعقوبی، (بی‌تا)، *تاریخ یعقوبی*، بیروت: دار صادر.
- Adams, R. M., & Hansen, D. P. (1962). Agriculture and urban life in early southwestern Iran. *Science*, 136(3511), Apr. 13.
- Ackerman, P. (2008). Sasanian period textiles (Z. Rouhfar, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Ammianus Marcellinus. (1877). Roman history during the reign of the emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens (C. D. Yonge, Trans.). London.
- Altheim, F., & Stiehl, R. (2003). History of the Sasanian state economy (H. Sadeghi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Azarnoush, A. (2002). Iranian phenomena in Arabic language and literature. *Maqalat va Barrasiha*, 72, 13–33. [In Persian]
- Azarnoush, M. (1995). *Vertachikan. Ma'aref*, 1–2, 3–15. [In Persian]

- Bailey, D. R. (1936). Constantine's successors to Jovian and the struggle with Persia. In *The Cambridge Medieval History* (2nd ed., Vol. I). Cambridge.
- Bavandpour, S. (2019). Testimonies of Syrian Christians in Sasanian Iran. Tehran: Abi Pars Institute. [In Persian]
- Blockley, R.C. (1984). The Romano-Persian peace treaties of A.D. 299 and 363, *Florilegium*, 6.
- Boyce, M. (1957). The Parthian gōsān and Iranian minstrel tradition. *Journal of the Royal Asiatic Society*.
- Brooks, E. W. (1899). The chronological canon of James of Edessa. *Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft*, 53.
- Chabot, J. B. (1910). *Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche 1166–1119* (Vol. 2). Paris.
- Chronicon Paschale*. (1989). M. Whitby & M. Whitby (Eds.). Liverpool: University Press.
- Ctesias. (2010). Ctesias' history of Persia: Tales of the Orient (L. Lewellyn-Jones & J. Robson, Trans. & Comm.). Routledge, USA & Canada.
- Daryaee, T. (2009). *Sasanian Persia: The rise and fall of an empire*. I.B. Tauris.
- Daryaee, T. (2010). To learn and to remember from others: Persians visiting the Dura Europos Synagogue. 8, 29–37.
- Dignas, B., & Winter, E. (2007). *Rome and Persia in late antiquity: Neighbours and rivals*. Cambridge University Press.
- Elīše. (1982). *History of Vardan and the Armenian war* (R. W. Thomson, Trans.). Cambridge, MA.
- Eqtedari, A. (1975). *Diyar-e Shahrāyaran* (Historical monuments of Shushtar). Tehran: Anjoman Asar Melli. [In Persian]
- Farnbagh Dadgi, F. (2016). *Bundahesh* (M. Bahar, Trans.). Tehran: Toos. [In Persian]
- Ferdowsi, A.-Q. (1992). *Shahnameh* (Vol. 6, K. Motlaq, Ed.). California: Foundation of Iranian Heritage. [In Persian]
- Gaube, H. (1986). Arrajan. *Encyclopaedia Iranica*, II(5).
- Ghazar P'arpec'i. (1985). *History of the Armenians* (R. Bedrosian, Trans.). New York.
- Giulio Maresca. (2019). I ponti di epoca sasanide in Iran nel contesto dei contatti culturali tra la Persia e Roma. *Mantua Humanistic Studies VII*. Mantova: Universitas Studiorum.
- Ghirshman, R. (1999). *Bishapur* (Vols. 1–2, A. Karimi, Trans.). Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Greatrex, G. (2002). *The Roman Eastern frontier and the Persian wars, Part II AD 363–630*. Routledge.
- Gregories Bar Hebraeu. (1932). *The chronography of Abū'l Faraj* (E. A. Budge, Trans.). London.

- Hamilton, F. J., & Brooks, E. W. (1899). *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*. Methuen & Co., London.
- Hamzeh Esfahani. (1961). *Tarikh Sunni Moluk al-Ardh wa al-Anbiya 'Alayhim al-Salat wa al-Salam*. Beirut: Dar Maktabat al-Hayat. [In Arabic]
- Henning, W. B. (1939). The great inscription of Šāpūr I. *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, 9(4).
- Ibn al-Qifti. (1903). *Ta'rikh Ḥukamā* (J. Lippert, Ed.). Leipzig. [In Arabic]
- Ibn Athir, A. ibn al-Husayn. (2006). *Al-Kamil fi al-Tarikh* (Vol. 1). Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
- Ibn Balkhi, M. (1995). *Fars Nameh* (M. Rastegar Fasaai, Ed.). Shiraz: Farsshenasi Foundation. [In Persian]
- Ibn Faqih, A. B. A. ibn M. ibn I. Hamdani. (1970). *Al-Buldan* (H. Masoud, Trans.). Tehran: Bonyad Farhang Iran. [In Persian]
- Ibn Hawqal. (1987). *Iran dar Surat al-Ard* (J. Shoar, Trans. & Ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Ibn 'Ibri, G. al-Malati. (1992). *Tarikh Mukhtasar al-Duwal* (A. Salhani al-Laysoyi, Ed.). Beirut: Dar al-Sharq. [In Arabic]
- Jafari Dehghi, M. (2012). *Rediscovering sources and references of ancient Iran history*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- John Malalas. (1940). *Chronicle of John Malalas, Books VIII–XVIII* (M. Spinka, Ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- John of Ephesus. (1860). *Ecclesiastical history* (R. Payne Smith, Trans.). Oxford University Press.
- Kettenhofen, E. (1994). Deportations in the Parthian and Sasanian periods. *Encyclopaedia Iranica*, VII(3), 297–312.
- Lukonin, V. G. (1971). *Sasanian civilization in Iran* (E. Reza, Trans.). Tehran: Toos Publishing. [In Persian]
- Maenchen-Helfen, O. (1973). *The world of the Huns: Studies in their history and culture*. Berkeley.
- Markwart, J. (1994). *Iranshahr based on geography of Musi Khurni* (M. Mirahmadi, Trans.). Tehran: Ettelaat. [In Persian]
- Mohammadi Malayeri, M. (2002). *History and culture of Iran during transition from Sasanian to Islamic era* (Vol. 1). Tehran: Toos. [In Persian]
- Musi Khurni. (2001). *History of Armenians* (A. Baghdasarian, Trans.). Tehran. [In Persian]
- Noricum. (2018). *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Noricum>. [Accessed June 10, 2021]
- Nöldeke, T. (1999). *History of Iranians and Arabs in the Sasanian period* (A. Z. Khoyi, Trans.). Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Pasdermajian, H. (1987). *History of Armenia* (M. Ghazi, Trans.). Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian]

- P'awstos Buzand. (1989). The epic histories attributed to P'awstos Buzand (N. G. Garsoïan, Trans. & Comm.). Cambridge.
- Pigoluskaia, N. (1993). Cities of Iran during Parthian and Sasanian periods (E. Reza, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Procopius. (1914). History of the wars, Volume I: Books 1–2 (H. B. Dewing & G. Downey, Trans.). Loeb Classical Library. London.
- Reza, E. (2000). A look at Sasanian foreign policy in the Western Caucasus (Late 5th–Early 6th century AD). Tarikh Ravabet Khareji, Fall(4). [In Persian]
- Sarfaraz, A. A., Saeedi, M. R., et al. (2014). Ancient city of Bishapur. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Simokata, T. (2018). History of ancient Iran and Rome (M. Fazeli Birjandi, Trans., 1st ed.). Tehran: Sadeh. [In Persian]
- Shipman, K. (2011). Foundations of Sasanian history (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Farzan Rooz. [In Persian]
- Shahrestanha-ye Iranshahr. (2009). T. Daryayi (Trans.). Tehran: Toos. [In Persian]
- Sozomen. (1855). The ecclesiastical history of Sozomen: From AD 324 to AD 425
- Tabari, A. J. M. (2008/1967). Tarikh al-Umam wa al-Muluk (Vol. 2, M. Abu al-Fadl Ibrahim, Ed., 2nd ed.). Beirut: Dar al-Turath. [In Arabic]
- Tabatabaei Zavari, M. J. al-Din. (2008). Tawqi'at Kasra Anushirwan (H. Nakhjavani, Trans.). Tehran: Shafiei. [In Persian]
- Vancke, R. J. (2018). Western Iran in Parthian-Sasanian period: Imperial change. In F. Hole (Ed.), Archaeology of Western Iran (Z. Basti, Trans.). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Wiesehofer, J. (1998). Ancient Persia from 550 BC to 650 AD (A. Azodi, Trans.). London & New York: I.B. Tauris.
- Wood, P. (2013). The chronicle of Seert: Christian historical imagination in Late Antique Iraq. Oxford University Press.
- Wright, W. C. (1882). The chronicle of Joshua the Stylite, Composed in Syriac A.D. 507. Cambridge.
- Yaqut al-Hamawi. (1995). Mu'jam al-Buldan (2nd ed.). Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
- Ya'qubi. (n.d.). Tarikh al-Ya'qubi. Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
- Zonaras, J., Banchich, T. M., & Lane, E. N. (2009). The history of Zonaras: From Alexander Severus to the death of Theodosius the Great. London: Routledge.
- Zosimus. (1814). The history of Count Zosimus: Sometime advocate and chancellor of the Roman Empire. London.

